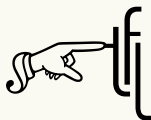

ALEXANDRA BORG

MANICULAN

När litteraturen
pekar finger

TFL 2023:2-3. LITTERATUR OCH MATERIALITET

DOI: <https://doi.org/10.54797/tfl.v53i2-3.18064>

ISSN: 2001-094X

– Forskningsartikel –

Copyright © 2024 Author(s). This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons CC-BY 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Det första du gör när du läser den här sidan är att läsa den grafiskt, som visuell helhet, som bild. Sedan skannar du satsyta, marginaler och stycken. Först i ett sista skede läser du orden på raderna.

☞ är ett iögonfallande tecken som har en tendens bryta sig ut från satsytan och påkalla läsarens uppmärksamhet: Stopp! Titta! Gå hit! I föregående mening skulle tecknet ha kunnat fungera som en överraskning, en pikant detalj, men eftersom du redan överblickat sidan och skapat dig en uppfattning om dess struktur, har du redan lagt märke till det. Eller hur?

Pekhanden, eller *maniculan* som den också kallas, har gamla bokhistoriska anor. Varianter av den i form av pilar och spetsar återfinns i våra första handskrifter, och tros ha fungerat som ett slags annoteringsverktyg.¹ Användningsområdet har sedermera varierat under århundradenas gång. Från att inledningsvis ha varit *läsarens* och senare *författarens* tecken, kom det att bli ett av de första och mest använda typografiska ornamenten. Under moderniteten blir *maniculan* en vanlig symbol i stadsrummet och syns på affischer, skyltar och brandväggar. Funktionen var här liksom tidigare metonymisk: att förtydliga information, uppmärksamma en detalj och/eller fungera som riktmärke eller hänvisning.² Men överflödet ska snart sina. Några decennier in på 1900-talet går de nästan inte att hitta alls.

I vår digitala tidsålder har dock något hänt. Pekhanden har gjort comeback. I och med det har den fått nya konnotationer, inte minst bör den betraktas som en symbol för eller nostalgisk blinkning till forna tiders tryckkultur. Skiftet är beaktansvärt. Från att ha ingått i en konkret dialog mellan text och läsare – på samma sätt som en marginalanteckning eller ett tillägg – och senare mellan avsändare (tryckare, sättare, redaktör, författare, försäljare) och läsare, har tecknet blivit ett uttryck för ett sökande efter faktisk kontakt, något handfast i en

era av massmedier och i vidare bemärkelse vår egen era av digital simulacra. Maniculans historia bör därmed ses som en historia om en förlust i egen rätt, en längtan efter en relation till först den skrivna sidan, sedan den tryckta, och nu den elektroniska.

*

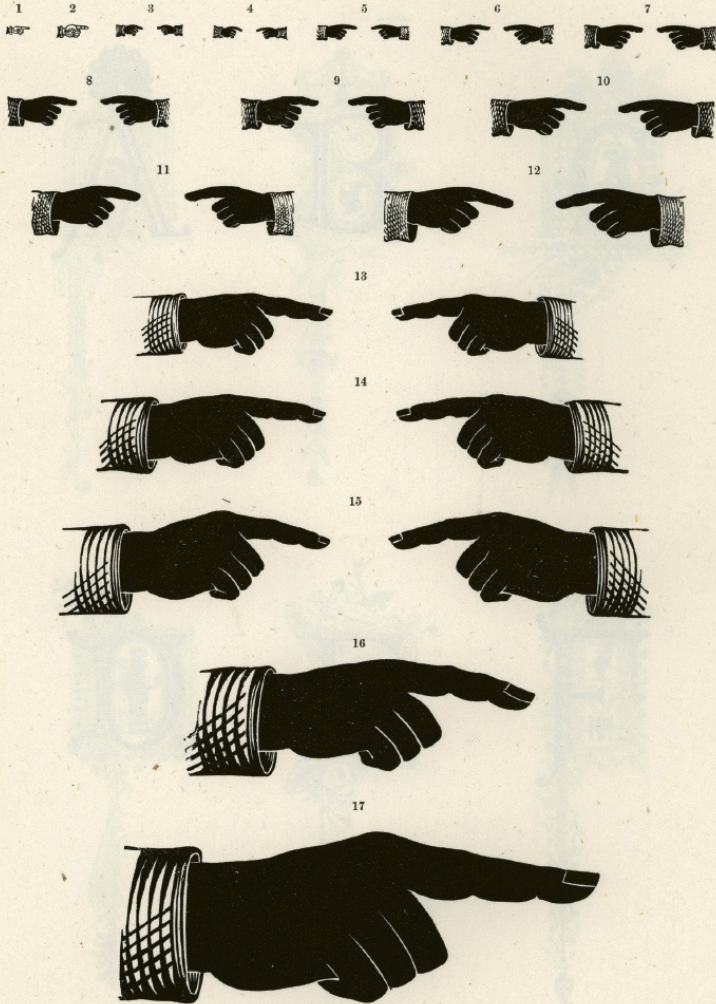
Trots tecknets ursprungliga hemvist i skriftkulturen återfinns det mycket sällan i skönlitterära verk; ett berömt undantag är Laurence Sternes (1713–1768) roman *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* (1759–67) som innehåller hela sex stycken pekhänder. Knut Hamsun (1859–1952) använder visserligen inte tecknet typografiskt, men alluderar på det i *Sult* (1890), där huvudpersonen, en förvirrad och rastlös storstadsvandrare, känner sig ”iakttagen” av just en pekhänder.³ Ett annat känt – och postmodernistiskt – exempel är Thomas Pynchons *Gravity’s Rainbow* (1973).⁴ Även i ett svenskt sammanhang är pekhänder ovanliga, men undantag finns. Jag har hittat tre exempel: Vilhelm Fredrik Palmblads pamflett *Törnrosens Bok. Nemligen Den Äkta och Veritabla* (1840), August Strindbergs *Röda rummet. Skildringar ur artist- och författarlivet* (1879) och Hjalmar Söderbergs *Doktor Glas* (1905).⁵

En förklaring till att de syns så sällan kan vara ekonomi: att infoga en manícula i en trycksats krävde merarbete, och därmed större omkostnader. En annan, kanske mer trolig anledning, var att tecknet under 1700-talet och långt därefter hade en låg sociokulturell status: förekomsten av pekhänder var nämligen väl tilltagen i tryck för en mer folklig publik (almanackor, kalendrar, bondepraktikor, skillingtryck, annonser och prålig marknadsföring). Därtill förekom tecknet ofta i trolldoms- och spådomspraktikor och andra ljuskygga, ockulta texter. Fingerpekande har också av hävd ett dåligt rykte. Att peka finger är i många kulturer en ful eller till och med olycksbringande gest.

Att pekhänder är så pass ovanliga i skönlitterära sammanhang har bidragit till att forskning om manícula nästan uteslutande kommit att kretsa kring dess grafiska representation. Medan det finns ett antal bokhistoriska och typografiska studier om tecknets förekomst i handskrifter, manuskript, böcker och trycksaker, finns ytterst få studier om manícula som litterärt stilmiddel.⁶ När pekanden därför dyker upp

CENTRAL-TRYCKERIET.

HÄNDER.

Plansch med maniculas i *Stilprof från Central-tryckeriet i Stockholm* (Stockholm: Central-tryckeriet, 1878). Opaginerad sida. Stilprovet finns bevarat på Kungliga biblioteket.

i fiktionens värld finns anledning att studera den närmare, dels för att utforska teckenvärldens meningspotential sådan den verkar bortom de rena ljudrepresentationerna hos våra bokstäver, dels för att undersöka relationen mellan litterärt berättande och grafisk gestaltning samt förstås visuell kommunikation av olika slag.

I denna uppsats tar jag mig an de tre svenska pekhandsfallen med syftet att klarlägga vilken funktion de har hos författarna: i deras originalmanus, på de tryckta boksidorna samt i respektive romanvärld. Analysen görs med avstamp i det litteratur- och medievetenskapliga forskningsfält rörande materiell skriftkultur som vill vidga litteraturförståelsen till att också omfatta det som är litteraturens materiella villkor – den tryckta bokens och den grafiska formens betydelse.⁷ Eftersom pekhänderna daterar sig från olika litterära epoker (romantik, realism, premodernism /sekelskiftelitteratur) och därtill förekommer i olika litterära genrer (stridsskrift, serialiserad stadsroman, dagboksroman) används en komparativ metod, där förekomsten liksom användandet av tecknet i de tre romanerna ställs mot varandra. Som jag ska visa finns det nämligen flera beröringspunkter mellan de narrativa kontexter pekhanden förekommer i. Författarna tillskriver också tecknet liknande symbolvärden – symbolvärden som, vill jag hävda, är radikalt annorlunda än dem tecknet laddas med idag.

Ett mångtydigt tecken

I bok- och trycktekniska uppslagsverk går under en rad namn. Det finns inget vedertaget svenskt uttryck, men den brittiske bokhistorikern William H. Sherman räknar med hela 15 olika termer på engelska, bland andra *bishops' finger*, *index*, *pointing finger*, *pointing fist* eller *mutton fist* eller kort och gott *fist*, *hand* och *finger*.⁸ Även *manicula* eller *manicule* efter latinets *maniculum*, liten hand, förekommer; ordet finns också upptaget i Oxford English Dictionary, dock med första förekomst 1986.⁹ En förklaring till namnvariationerna kan vara figurens uppenbara symbolik; har något tautologiskt över sig. Precis som många av dagens emotikoner behöver den inte benämnas. Den är det den föreställer. I den här artikeln är jag pragmatisk och använder namnen *manicula*, pekhand och den pekande handen synonymt.

Pekhanden är ett piktogram. Av sådana finns det två sorter: 1) bokstäver som är ritade så att de också föreställer en bild, till exempel ett T som ser ut som en grekisk pelare, eller ett Y som ser ut som en människa som lyfter armarna upp i luften; 2) symboliska tecken, som på samma gång har en bildfunktion och kan ersätta ett ord, uttryck eller handling: en dödskalle som signalerar fara, ett hjärta för omtanke, eller en kvinnosymbol för att markera en damtoalett. Pekhanden hör följaktligen till den andra kategorin: en hand med ett utsträckt pekfinger kan antingen eller på samma gång ha en ren bildfunktion eller representera ett ord eller uttryck ("hand", "finger", "att peka", "se här", "gå dit", "den vägen" et cetera).¹⁰

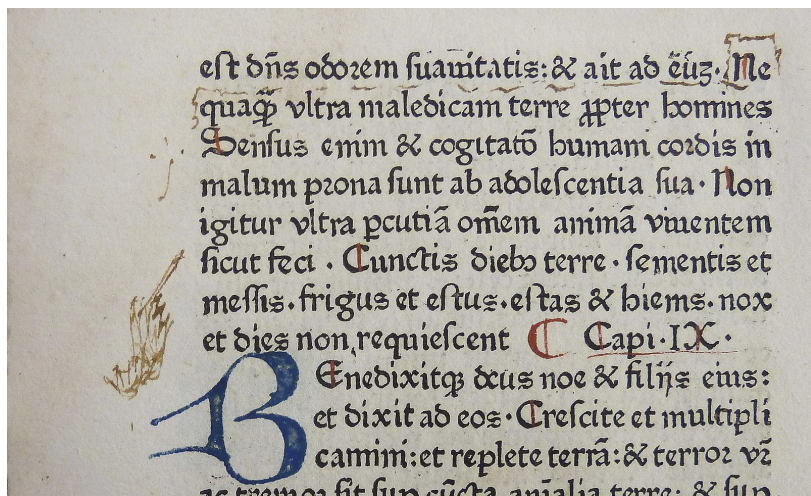
Från Domesday Book till Xerox

Pekhandens användningsområde har sett olika ut under århundradenas gång. Embryot återfinns i marginalen i den äldsta avskriften av *Illiaden*. Det rör sig om små pilar, *diplois* (grekiska för dubbel), som pekar in mot skriftbilden. Figurerna tros ha tecknats ner under 200-talet före vår tideräkning och påminner till utseendet om det slags dubbla vinkelcitattecken som i Sverige är kända under den typografiska facktermen gåsögon.¹¹ Pilarna kan ha fungerat som ett slags fotnoter till separata noteringar, och antas ha tecknats av en läsare som gått i dialog med bastexten, eventuellt kommenterat den och lämnat en markering för att något i det lästa ansågs viktigt.¹²

Europas första pekhand förekommer i handskriften *Domesday Book* (1086). Som Paul McPharlin påpekat i *Roman Numerals* (1942) finns dock inget som talar emot att den kan ha målats dit vid ett senare tillfälle: "In fact, marginalia are by their very nature seldom contemporary."¹³ I senmedeltidens och senare renässansens manuskript var pekhanden ett annoteringsverktyg som både läsaren och den skriftlärde använde för att markera en iögonenfallande passage, ett begrepp eller rent av ett faktafel, ett slags animerat "obs" eller "nota bene".¹⁴ Pekhanden kunde också användas för visa att ett tillägg eller en korrigerings gjorts.

Innan böcker började massproduceras var bruket att anteckna i dem utbrett. Att kommentera den lästa texten var att gå i dialog med texten, göra resonemanget till sitt. Böckerna var inte bara ett rum för

avsändarens ord, utan också för läsarens tankar. Antecknandet var en del av inlärningsprocessen. Tidiga studiehandledningar uppmanade läsaren att särskilja textpassager med olika slags symboler på det att textens uppbyggnad, mening eller logik förtydligades. Att berika texten med krumelurer och anteckningar fungerade såldes som ett slags minnesteckning, en sofistikerad informationsbearbetning.¹⁵

Detalj från en latinsk Bibel från 1475 med manicura i brunt bläck. Wikimedia commons.

De första *typografiska* pekhanderna uppträder samtidigt med de första tryckpressarna på sent 1400-tal. De används, ofta sparsamt, som dekoration eller som ett slags fotnoter. Tecknet har därmed övergått från att vara läsarens tecken, till att antingen bli tryckarens tecken eller författarens.¹⁶ Med tillägget *typografisk* avses här att tecknet är tillverkat med avsikten att massproduceras i tryck.

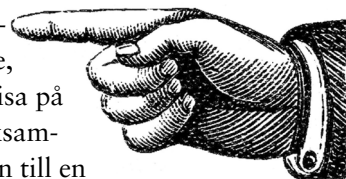
Under 1700-talet i samband med pressens slutgiltiga genomslag sker ytterligare en utveckling: nu blir pekhanden ett oumbärligt tecken i sättningskast och förekommer ymnigt i billiga trycksaker. Det användes både som dekoration och för att styra läsarens blick mot viktig information. Snart börjar också pekhanden leta sig bort från satsytan och ta steget ut i det offentliga rummet. Det blir allt vanligare att den syns i överdimensionerad form på brandväggar, affischer och skyltar.¹⁷ Så småningom ebbas även denna slags användning

ut. Några decennier in på sekelskiftet 1900 syns det pekande fingret allt mer sällan, varken i offentligheten eller i tryck. Kanske blev de helt enkelt omoderna? Eller så kan förklaringen återigen sökas i ekonomiska faktorer. När arbetsgången på tryckerierna förändrades i och med övergången från handsättning till sättningsmaskiner med flytande stilmetsall, kunde pekhänderna, som gjordes med specialtillverkade och ofta importerade typer, helt enkelt inte följa med in i den nya tekniken.¹⁸

Den pekande handen kunde ha varit ett minne från en svunnen handskrifts- och tryckkultur. I vår postdigitala tidsålder har likafullt något skett: maniculan undergår en renässans och syns numera överallt, på såväl teknisk apparatur och i digitala gränssnitt som på skyltar. Den förekommer även som ett slags nostalgisk retromarkering i litet mer raffinerad reklam och handtryckta trycksaker. Vanligtvis är designen traditionell, överdimensionerade manshänder med kavaj och manschett. Trycket görs ofta medvetet ojämnt och oskarpt, som för att ge en illusion av att ha tillkommit under en tid då typer sattes för hand och med tiden slets ned. Tendensen att flörta eller raljera med gamla tiders tryckkultur har funnits tidigare, men då mer som ett randfenomen. Medievetaren Marshall McLuhans strösslande med pekhänder i sin *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man* (1962) gjorde att en hel generation av pop art-konstnärer fick upp ögonen för tecknet.¹⁹

Det skall tilläggas att de tillbakablickande pekhänderna sällan används *enbart* i dekorativt syfte, snarare är deras huvudsakliga funktion att just visa på en riktning, eller markera att något bör uppmärksammas: en hårfrisör, en prisuppgift, ett datum, vägen till en studievägledare ...

Pekhanden lever också ett helt separat liv i den digitala världen. Emoji-pekhänder med olika hudnyanser används i diverse chattkonversationer. Och Unicode, som är namnet på branschstandarden för hur datorer ska hantera text skriven i olika skriftsystem, hade redan 1991 sex pekhandsvarianter: fyra med svart manschett och vit hand (vänsterpekande, högerpekande, uppåt- och nedåtpekande) samt två svarta (höger- och vänsterhand) som var lite mjukare i formen. Unicode 15, lanserad år 2022, har numera drygt 23 versioner

av pekhänder. Även nydesignade, mer expressiva typsnitt lanseras ofta med maniculas vars design formmässigt går i linje med de övriga typerna i typsnittsfamiljen.²⁰

De senaste decennierna har forskare från olika discipliner kommit att studera händers funktion i språk- och skrivutveckling; den kroppsliga kontakten med skrivverktyg och textmedier har som bekant kommit att bli allt mer indirekt i och med digitaliseringen. Forskarna har undersökt vilka processer (kognitiva, mentala, intellektuella) som är inblandade när man skriver för hand respektive på en dator, eller för den delen läser en tryckt text respektive en digital. Flera av studierna visar, föga förvånande, att kunskapsinhämtningen skiljer sig åt samt att det är olika typer av färdigheter som övas upp vid användandet av till exempel digitala respektive analoga skrivverktyg.²¹ Jag menar att återkomsten av den för analog skriftkultur så emblematiska pekhanden bör ses i ljuset av detta intresse för händer liksom i förlängningen digitaliseringens omstrukturering av vår skriftkultur. Maniculan ger en fingervisning om ett om inte ökat materiellt förhållande till skriven text och språklig kommunikation, så åtminstone en ökad medvetenhet om texten och språkets materiella beskaffenhet i relation till läsaren.²²

Sammanfattningsvis kan tecknets tillvaro och synlighet i den skriftliga kulturen relateras till produktionsmässiga förändringar och trycktekniska paradigmskiften. På samma sätt som tryckpressen och senare den industriella pressen förändrade maniculans användningsområde, kan tecknets återkomst relateras till vår postdigitala kultur. I ett samhälle genomsyrat av digitala artefakter blir den pekande handen så att säga en bro i tiden, ett sätt att återerindra en gedigen, autentisk tryckkultur, en tiden då trycksaker var analoga. Ett förbehåll är dock på sin plats: intresset och den digitala nostalgi som omgärdar pekhanden som typografiskt tecken ska inte nödvändigtvis betraktas som enbart en *reaktion* mot digitaliseringen, utan är lika mycket en effekt av densamma.

I det kommande undersöks hur användningen av maniculan sett ut under ett tidigare trycktekniskt och bokhistoriskt skifte, närmare bestämt övergången till en industriell produktion av litteratur. Det är också vid denna tid – under andra halvan av 1800-talet – som den moderna förlagsbranschen börjar få konturer och med den bereds vägen för en ny författarroll.

Redactionens stora

Vilhelm Fredrik Palmblad (1788–1852) var en del av den svenska Uppsalaramantiken. Som medlem i redaktionen för *Polyfem* och *Tiden* och senare ansvarig utgivare för tidskriften *Phosphoros* och *Svenska litteraturföreningens tidskrift*, var han en drivande kraft i tidens idéströmningar. Han var också medlem i Auroraförbundet och kom att bli delägare av ett tryckeri i Uppsala för att lättare kunna trycka och sprida förbundsmedlemmarnas skrifter.²³

Törnrosens Bok. Nemligen Den Äkta och Veritabla, utgifven icke af Richard Furumo utan af Hofmarskalken Hugo Löwenstjerna sjelf tillkommer 1840 och ges ut i Uppsala på Leffler och Sebell tryckeri.²⁴ Den drygt 140 sidor långa skriften – ”en av vår litteraturs kvickaste pamflett”, som den kallats – är ett inlägg i den debatt som följde på C.J.L. Almqvists kontroversiella roman *Det går an* (1839) och *Törnrosens bok* (duodesupplagan, 1833).²⁵ I *Det går an*-debatten intog Palmblad till skillnad från sin radikale kollega en konservativ hållning. Palmblads parafraas är en farsartad satir, en ironisk parafraas på Almqvists fiktionsvärld och romangestalten Herr Hugo.²⁶ Uppsalaförfattarens sätt att låna och utnyttja Almqvists litterära egendom väckte irritation, då Almqvist ansåg sig ha blivit utnyttjad och bestulen på sina ”konstnärliga rättigheter”.²⁷

Maniculan syns – och omnämns – redan i upptakten. Herr Hugo sitter med sin son Frans och läser en tidning. Plötsligt får han syn på en notis för en nytgivnen bok och utbrister: ”Richard Furumo har nu återigen oss alla ovetande utgifvit en ny bok. Se där barn!” (s. 1) Tidningen faller på bordet: ”Frans läste högt: *Af trycket har i dag utkommit och säljes i alla boklådor för 40 sk. B:co: Det går an. En tafla ur lifvet. Af författaren till Törnrosens bok.*” (s. 1, kursiv i original). Herr Hugo, som säger sig vara ”hufvudhjelten i Törnrosens bok”, ilsknar till, varmed sonen försöker få honom på bra humör igen: ”Men bästa Pappa, invände Frans, på titelbladet står hvarken *Törnrosens bok* ej heller *af Författaren till Törnrosens bok.*” (s. 3, kurs. i orig). (Av kommentaren att döma är titelbladet återgivet i tidningen.) Herr Hugo fortsätter dock att ondgöra sig över annonsen, som han tycker ”trompetar ut” nyheten för allmänheten. Han säger:

[O]ch på det att notisen riktigt skulle falla i ögonen, har man frammanför artikeln låtit trycka dit en colossal . Se här, i N:o 70; der har du både sqvallret och den stora handen.

Maniculan återfinns även några sidor längre in i häftet, då boken och tidningsnotisen återigen kommer på tal i ett samtal: ”som du kan läsa i artikeln med Redactionens stora framföre.”²⁸

Hos Palmblad fyller pekhanden en dubbel funktion. Å ena sidan återges det typografiska tecknet så som romanfigurerna läser/ser det i tidningen (mimetisk funktion), å andra sidan har tecknet också – och detta är tydligast vid andra tillfället – en symbolisk funktion, där tecknet på samma sätt som i en rebus står för ordet ”hand”.

Maniculans formgivning är iögonenfallande. Den ser påtagligt *handritad* ut, inte helt olikt de medeltida kråsmanchettprydda pek-händer vi finner i manuskript.²⁹ Pekhanden som är ca 1 cm bred, är inte bara större än de övriga tecknen på raden, utan också lite separerad från dem. Radavståndet är dessutom glesare vid just detta parti, antagligen för att den något överdimensionerade typen skulle få plats i sättskeppet. Genom att låta romangestalterna avstå från att benämna tecknet vid namn (*manicula*, *bishops' finger*, *printers fist*, *pekhand* et cetera) och i stället avbilda tecknet i annonsen – märk väl med

Dertill har han sjelf visserligen varit för förståndig. Men mins du inte, min gosse, att Eos, som icke tycks begripa, att man äfven med literärt sqvallret kan stifta ondt och förargelse, har gjort honom och mig den otjensten att trompeta ut det för allmänheten; och på det att notisen riktigt skulle falla i ögonen, har man frammanför artikeln låtit trycka dit en colossal . Se här, i N:o 70; der har du både sqvallret och den stora handen. När jag tänker på denna Amorina, befarar jag mycket, att författaren återigen gjort något genialiskt streck, någon befängd farut. Och för närvarande är saken ändå be-

Törnrosens Bok, 1840, s. 3. Foto: Litteraturbanken.

Dervid förblef det mer än ett år, men knappt hade Richard utgifvit den osmakligaste och styggaste af alla sina böcker, förr än den andra karlen hittade på att skrifva, att harmonien ingalunda fattades Furumo, sjelf, men att "det brustna, disharmoniska och falska," icke ligger "hos skalden, utan i verkligheterna, i lifvet, i de personer han skildrar" med mera, som du kan läsa i artikeln med Redactionens stora framföre. Just "rosenfärgad" som i Homerus, är likväl inte denna Eos-hand. Denna klyftiga distinction påminner mig om den icke mindre spitsfundige Examinatorn, som frågade en yngling i en Na-

Törnrosens Bok, 1840, s. 12. Foto: Litteraturbanken.

epiteten "colossal" respektive "stora" – lyckas Palmblad illustrera pekhandens otaliga funktioner: organisera information, uppmärksamma något viktigt och förstärka ett intryck samt kort och gott referera till ordet "hand", som ett slags bildgåta. Genom att tecknet dessutom förekommer vid två tillfällen – och därtill omnämns ytterligare en tredje gång som "den stora handen" – förstärks tecknets koppling till tryckkultur, dagspress och reklam liksom det som de inflytelserika medievietarna Jay Bolter och Richard Grusin benämmt remediering: en pekhand är bokstavligen en typografisk representation av en hand. Märk väl att Palmblad också låter berättaren framhålla att "man låtit trycka dit" manuculan, som för att understryka att det just rör sig om ett typografiskt tecken. Vid båda tillfällena nämns också att den förekommer tillsammans med en artikel, en annons i en trycksak.

Stridsskrift, debattinlägg, satirisk broschyr: Palmblads text har många lager. Faktum är att den är ett slags fiktion om fiktionen, en berättelse om *den fiktive* berättaren i Almqvists *Törnrosens bok*. Texten tematiserar vidare Palmblads eget tilltag – parafrasen på Almqvists romanvärld – så till vida att den ställer frågor om både upphovsrätt och de materiella och paratextuella aspekter som berör ett litterärt verk: Vem är egentligen författaren om namnet inte finns på titelbladet?

Strindbergs skyltar

Röda rummet. Skildringar ur artist- och författarlivet har kallats vår första moderna roman och var August Strindbergs romandebut. Boken var inledningsvis tänkt att gå som följetong i dagspressen, men gavs ut 1879 på Joseph Seligmans förlag i Stockholm. Få böcker i svensk litteraturhistoria har uppnått samma klassikerstatus, närmare 150 år sedan lanseringen har den givits ut i 140 upplagor och är fortfarande i tryck.³⁰ Handlingen kretsar i mångt och mycket kring produktion och konsumtion av texter. Som Olle Josephson och Björn Melander påpekat är läsning och läsande ett av romanens mest framträdande *topos*.³¹ Flertalet partier återger brev, notiser, dikter, trycksaker och andra slags paraferalia. Vid dessa tillfällen framställs inte bara det textuella innehållet i fråga, textpassagerna är även grafiskt formgivna för att efterlikna trycksaken eller papperet – mediet – som beskrivs. Åtminstone är detta fallet i de första upplagorna liksom i manuskriptet.

De pekande händerna – det rör sig om två högerhänder – förekommer i kapitel 7, ”Jesu efterföljelse”.³² Episoden beskriver huvudpersonen Arvid Falks möte med en förläggare och tilldrar sig på förlagets kontor och tryckeri på Regeringsgatan i Stockholm. Avsnittet inleds med att Falk befinner sig utanför huset. Fasaden är som det står ”klädd med skyltar från källarvåningen ända upp till taklisten”.³³ Några av skyltarnas ord liksom de typografiska tecknen på dem återges i detalj i texten. I förstaupplagan är textpartiet satt i kursiv och står ut i den annars jämna satsytan, något som ytterligare förstärker illusionen av att det är föremål som återges. När Falk tittar upp mot väggen *ser* vi alltså skyltarna så som han ser dem. Skyltarna blir bild, objekt, inte bara i fiktionsvärlden utan också på baksidan.

Händerna fanns med redan på planeringsstadiet, Strindberg har själv ritat in dem (s. 75–76 i manuskriptet). Som vi strax ska se infogade även Söderberg handritade manucula.³⁴ Det är allmänt känt att Strindberg (liksom Söderberg) månade om sina böckers grafiska form och ofta la sig i sättarnas och bokformgivarnas arbeten; till skillnad från andra ställen i manuskriptet där han önskar en utmärkande typografi saknas dock uppmaningar till sättaren på just det här stället.³⁵

Jag såg af Gråkappan i går afton att du ämnar utgifva Försoningsfacklan. Sök mig i min verksamhet i morgon bittida före 9.

Din Återlöste

Nathanael Skåre.

Nu förstod han Lundells gåtor, till en del!

Han kände visserligen icke den store Gudsmannen Skåre personligen och visste intet om Försoningsfacklan, men han var nyfiken och beslöt att hörsamma den närgångna kallelsen.

Kl. 9 stod han på Regeringsgatan framför det väldiga fyravåningshuset, hvars fasad var klädd med skyltar ifrån källarvåningen ända upp till taklisten. *Christliga Boktryckeri Aktiebolaget Friden*, 2 tr. upp. *Redaktionen af Guds barns arfvedel*, $\frac{1}{2}$ tr. upp. *Expeditionen af Yttersta Domen*, 1 tr. upp. *Expeditionen af Fridsbasunen*, 2 tr. upp. *Redaktionen af Barntidningen: Föd mina Lam*, 1 tr. upp. *Direktionen för Christliga Bönhusaktiebolaget Nådastolen, verkställer utbetalningar och beviljar lån mot första inteckning i fastighet*, 3 tr. upp. *Kom till Jesus*, 3 tr. upp. Obs. Ordentliga utsäljare som kunna ställa borgen erhålla sysselsättning derstädes. *Missions-Aktiebolaget Örnen* utdelar 1867 års vinst med ränte-kupong, 2 tr. upp. *Christliga Missions-ångaren Zululu's kontor*, $2\frac{1}{2}$ tr. upp.

 Ångaren afgår, vill Gud, den 28:de dennes. Gods mottages mot connoissement och certifikat å kontoret Skeppsbron, der ångaren lastar.

Syfsöreningen Myrstacken mottager gåfvor å nedra botten. *Prestkragar* tvättas och strykas hos *Portvakten!* Oblat å 1,50 pr skålp. säljas Hos *Portvakten!* Obs.

76.

Den Angaren afgifv, i wille Lyd. den 28de decem. 1779. ~~Lothar~~
 Godt antages med gonnöisament och certifikat å kontoret i Kopp.
 från de Angrens lottas.

Lyföreningen Myrotackea mottages gifvot å medra botten.
 Paetkenyer tvättes och strykes hos Portvalitea: Oblat å
 Ros 1,50 per to säljas hos Portvalitea: Obs. Svarta Frackor
 ja pussare för Natla ardeyrngylings rithyas äfven. Ojäst
 Vin (Math. 19. 22.) ~~se~~ finnes att köpa hos Portvalitea: 278de K
 På medra botten till venster om porten var en bok
 Christian

Manuskriptet till Röda rummet, s. 76. Finns på Kungliga biblioteket.

Flera av Stockholmstryckeriernas stilprovsböcker finns bevarade.³⁶ Går vi till 1879-års katalog från Central-Tryckeriet, det tryckeri som typsade romanens första upplagor, hittar vi ett rikt urval av olika slags manículas: manshänder med manschett och knappar, kvinnohänder samt anatomiskt korrekta händer med synbara naglar och svällande ådror. För *Röda rummets* vidkommande valdes dock en traditionell manshand.³⁷ Förr i tiden fick tryckerierna specialbeställa typerna. I och med att händerna ofta skulle tryckas i stor gradstorlek (på affischer och liknande) tillverkades de stora typerna av trä, ofta päron eller lönn, i stället för att stöpas i en matris med stilmetall. Trä vägde mindre och var långt lättare att hantera, men typerna kom likväl att bli kostsamma just för att de fick beställas separat.³⁸

Strindbergs pekhänder har tidigare uppmärksammats av två forskare: Gustaf Marcus, i ”Strindberg, copywriter. Reklam, uppmärksamhet och skådespelssamhället i August Strindbergs verk” (2019), och Sara Danius, i ”Texten i texten. Strindberg, staden och skyltarna” (2008).

Artiklarna är bägge litteraturvetenskapliga med fokus på materialitet. Till skillnad från föreliggande artikel sätter de dock inte in tecknet i ett vidare typografiskt och bokhistoriskt sammanhang. Marcus visar övertygande att pekhanden, bland andra stilmedel, är ett utslag av Strindbergs upptagenhet ”av reklamens uttryckssätt

och dess inverkan på den moderna människan som konsument”.³⁹ Intresset för reklamens logik och marknadsspråk löper som en röd tråd genom författarskapet; redan i *Röda rummet* låter Strindberg ”reklamtext och romantext flyta ihop på oväntade sätt”.⁴⁰ I episoden med Falks besök på tryckeriet, till exempel, sammanblandas ”boksida och fasad”.⁴¹ Marcus tolkar passagen som ett uttryck för en stor medvetenhet om reklamens unika sätt att skapa mening: ”Det är ett mekaniskt och materiellt språk” som ständigt försöker ta över betraktarens uppmärksamhet.”⁴²

Danius som i sin studie uteslutande behandlar *Röda rummet*, har en annan ingång. Hon understryker att tecknen är ”något mer” än ”en liten grafisk detalj i ett stort romanbygge”; snarare utgör de en ”bärande del av det estetiska uttrycket”. Tilltaget, menar hon, förerbådar modernismen. Det är de grafiska tecknen som gör romanen *modern*. Danius utvecklar resonemanget och påpekar att ett kännetecken för de modernistiska författarna var just att de tänjde på boksidans gränssnitt och uppfattade sidan som en grafisk palett att utforska och utnyttja för litterära syften. Precis som modernisterna, hävdar Danius, såg Strindberg sidan som ett visuellt rum, eller som hon uttrycker det med ett lånat citat, ”ett poem för ögat”.⁴³

Strindbergs bruk av pekhänder förespeglar förstås det modernistiska avantgardets användning av typografi som ett språk i egen rätt, men den visar också hur starkt bunden han är till realismen. I romanen blir de två pekande händerna ett utslag av konstrikningens genreförväntningar, en mimetisk akt, en verklighetseffekt, en realistisk detalj i den yttre världen. Tecknen är mycket riktigt extraordinära grafiska detaljer, men de förekommer icke desto mindre *tillsammans* med andra grafiska arrangemang, till exempel partier som imiterar handskrivna dokument och diverse trycksaker. Pekhänderna används menar jag i första hand för att uppmärksamma tryckkulturens premisser och reklamens invasiva verkan på vår uppmärksamhet, snarare än att vara ett normbrytande, modernistiskt stilmedel.⁴⁴

Det går bara att gissa varifrån Strindberg kan ha hämtat sin inspiration – förarbeten och arbetsböcker till *Röda rummet* saknas nämligen. Det ligger nära till hands att relatera pekhänderna till Laurence Sternes *Tristram Shandy*, men ett sådant inflytande går inte att belägga. Strindberg tycks inte ha lånat eller ägt romanen och han

nämner aldrig författaren i sina brev.⁴⁵ Om boken imponerat så var det inget han talade om. Ändå finns beröringspunkter mellan författarna: intresset för typografi och ambitionen att framställa handskrift i text. Till yttermera visso är både *Röda rummet* och *Tristram Shandy* självreflexiva texter, så till vida att de tematiserar textproduktion, bokformgivning och författarskapets villkor.

En annan, kanske mer trolig inspirationskälla, är den franska realismens förgrundsgestalt: Marie-Henri Beyle (1783–1842) mest känd under författarnamnet Stendhal. Särskilt går det i *Röda rummet* att se likheter med *Le Rouge et le Noir* (1830), en roman som flera forskare analyserat med fokus just på typografi och romantextens visuella kvaliteter.⁴⁶ Till skillnad från *Tristram Shandy* vet man också att Strindberg vid tiden för debutromanens tillkomst hade ett exemplar av *Le Rouge et le Noir* med tryckåret 1831 i sin ägo.⁴⁷ Det är framför allt en av scenerna i boken som kan ha fungerat som inspiration till de Strindbergska skyltarna med text och pekhänder: öppningsscenen där huvudpersonen Julien Sorel nyss anlant till sin forna hemstad och under en promenad förbi faderns nerlagda sågverk får syn på en skrymmande träskylt med släktnamnet Sorel. I den franska originalupplagan är namnet satt i en antikva i versaler. Precis som träskylten stör landskapet, stör de stora bokstäverna skriftbilden. Vi ser namnet med Sorels ögon, som en logga, som en bild, som ett läsbart objekt.⁴⁸ Att låta ord och namn fungera som bild upprepas även på andra ställen. Till exempel finns en beskrivning av en marmorskylt med ingraverad text. Orden är satta i versaler och i en antikva; även här blir orden i texten ett objekt. Hos Strindberg är emellertid effekten mer slående, inte minst för att han för in den billiga reklamens bildspråk – dagstidningarnas och skyltarnas pekhänder – i den litterära texten.

Ett litet gulnadt tidningsurklipp

Hjalmar Söderberg (1869–1941) publicerade *Doktor Glas. Roman* 1905 på Albert Bonniers förlag. I likhet med *Röda rummet* har den fått en tydlig klassikerstatus. Enligt en förteckning i *Samlade verk* från 2014 gavs hela 64 utgåvor och upplagor ut mellan perioden 1905 och 2010.⁴⁹

Doktor Glas är en kort och koncentrerad idéroman förklädd till dagbok; Söderberg kallar den själv ”tankebok”.⁵⁰ Boken har en förstapersonsberättare, läkaren Tyko Gabriel Glas, och det är genom hans dagboksanteckningar läsaren tar del av händelseförloppet: Glas överlagda mord på den äldre maken till en av hans kvinnliga patienter. Liksom Falk är Glas i trettioårsåldern och liksom i *Röda rummet* spelar Stockholm och den urbana stadsmiljön en viktig roll i miljöbeskrivningen. Glas är också, och detta är centralt, precis som Arvid Falk och Herr Hugo, *en läsare* – av böcker, tidningar och klassisk litteratur samt, kan tilläggas, av sina egna anteckningar.⁵¹ Det finns vidare, precis som i de två andra fallstudierna, flera episoder som kretsar kring skrift samt skriv- och läspraktiker:

Jag sitter och läser bladet som jag skref i går afton, läser det om och om igen [...]. (s. 28)

I en af smålådorna hittade jag nyss en liten lapp, på hvilken det stod skrifvet några ord med min egen handstil, sådan den var för ett antal år sedan [...]. [...] När skref jag det? Är det en reflexion af mig själf, eller är det ett citat jag har antecknat? (s. 104)

Dagboken sträcker sig från sommar till tidig höst. I originalupplagan från 1905 liksom i *Samlade verk* från 1921 (dock ej i den senaste utgåvan av *Samlade verk* från 2014) är boksidan grafiskt arrangerad för att efterlikna en dagbokssida med datum högst upp till höger, avgränsande ljusrum mellan datum och brödtext (texten är koncentrerad två tredjedelar ner på boksidan) samt tydligt separerade stycken. På liknande sätt som hos Strindberg och Palmblad har layouten, boksidans gränssnitt, laddats med en betydelsepotential som går bortom den rent språkliga.

Pekhänderna förekommer i en dagboksanteckning med datumet den 9 juli. Sidan inleds med orden: ”Det regnar alltjämt. Dagar som dessa äro släkt med allt hemligt gift i min själ.” Glas sitter vid sin chiffonjé och ”drar ut den ena lådan efter den andra och tittar på gamla papper och saker. Ett litet gulnadt tidningsurklipp faller mig i händerna”. (s. 93)

Efter stycket, på nästföljande sida, återges så tidningsutklippet, en reklamannons för en bok.

Finns det ett lif efter detta? Af theol. dr H. Cremer. Pris 50 öre.

John Bunyans uppenbarelser. En framställning af det kommande lifvet, himlens härlighet och helvetets fador. Pris 75 öre.

Människans egna kraft. Rätta vägen till utmärkelse och rikedom af S. Smiles. Pris 3: 50, eleg. inb. i klotb. med guldsnitt 4: 25.

Hvarför har jag gömt denna gamla annons? Jag minns, jag klippte ur den när jag var fjorton år, det året då min fars förmögenhet gick upp

Första upplagan av Doktor Glas 1905, s. 94.

Papperslappen, tidningsnotisen, är som framgår av bilden ovan formgiven på ett sådant sätt att det skapas en illusion av att läsaren läser och ser samma sak som Glas: en notis med spärrad och fetad brödtext i olika typrader samt två pekhänder som ramar in boktiteln:

Människans egna kraft. Partiet återfinns (i första och andra upplagan) högst upp på versosidan, det vill säga "dagboksbladets" baksida. Annonsen är inte realistiskt avbildad, men snudd därpå; återgiven med de möjligheter som stod till buds för dåtida tryckerier inom ramen för traditionell bokproduktion. I en senare upplaga (1943) har partiet en än mer avancerad typografi, stycket omges nu också av blankrader, ljusrum ovan och under, som för att ytterligare understryka notisens karaktär som en isolerad grafisk enhet.

och saker. Ett litet gulnat tidningsurklipp faller mig i händerna.

Finns det ett lif efter detta? Af theol. dr H. Cremer. Pris 50 öre.

John Bunyans uppenbarelser. En framställning af det kommande lifvet, himlens härlighet och helvetets fador. Pris 75 öre.

Människans egna kraft. Rätta vägen till utmärkelse och rikedom af S. Smiles. Pris 3: 50, eleg. inb. i klotb. med guldsnitt 4: 25.

Varför har jag gömt denna gamla annons? Jag minns, jag klippte ur den när jag var fjorton år, det året då min fars förmögenhet gick upp i rök.

Upplaga av Doktor Glas från 1943, s. 72.

Efter annonsen följer stycket:

Hvarför har jag gömt denna gamla annons? Jag minns, jag klippte ur den när jag var fjorton år, det året då min fars förmögenhet gick upp i rök. Jag sparade på mina små fickpengar, och till sist köpte jag mr Smiles bok, dock inte med guldsnitt. Då jag hade läst den sålde jag den strax i ett antikvariat; den var för öfverdrifvet dum.

Men annonsen har jag kvar. Den är också värdefullare. (s. 94, indrag i original)

Notisen framträder följaktligen som bild på romansidan. I så måtto blir den en bild i bilden – den syns på en sida som i sig ska föreställa en bild, ett objekt, en efterlikning av en dagboksida. På samma sätt som hos Strindberg läser – ja, *ser* – vi med huvudpersonen. Sidans gränssnitt blir annonsens varmed fiktionen får verklighetsanspråk. I *Doktor Glas* kan förmedlingen därtill sägas vara ännu mer omedelbar då handlingen berättas i jagform.

Söderberg hade en verklig annons som förlaga. Skotten Samuel Smiles *Människans egen kraft. Rätta vägen till utmärkelse och rikedom*, eller *Self-Help* (1859) som den hette i original, var en bästsäljande självhjälpsbok som gavs ut i flera svenska upplagor. På Kungliga bibliotekets sökmotor för svenska dagstidningar, tidningar.kb.se, återfinns flertalet annonser för boken i diverse dagspress under perioden

1880–1905. Till höger en notis i *Svenska Dagbladet* från 8 oktober 1894. Som framgår har layouten stora likheter med den bokannons som förekommer i *Doktor Glas*.⁵²

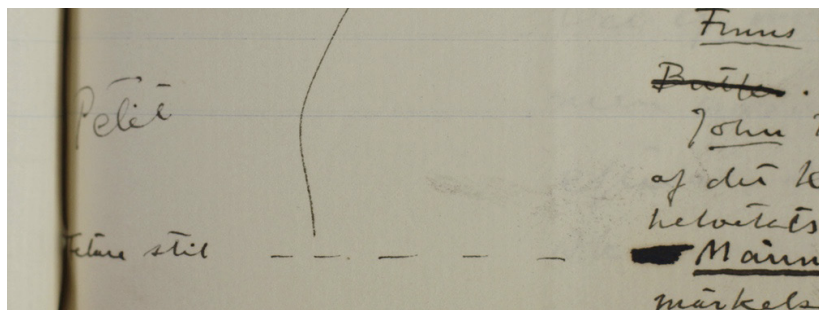
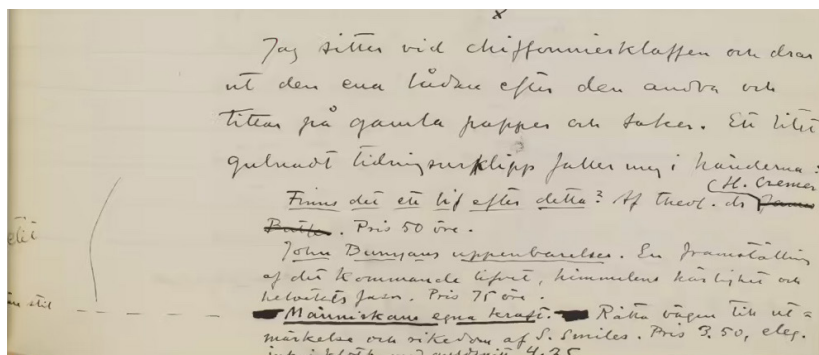
Att Söderberg var noggrann med att det tryckta textpartiet skulle se ut som en annons blir tydligt om vi jämför det med textpartiets förlaga i manuskriptet från 1902.⁵³ Här syns två svarta handritade

Svenska Dagbladet 8 oktober 1894. Foto: Svenska Dagbladet.

maniculas (vänster och högerhand). Titeln på Smiles bok, *Människans egna kraft*, är därtill understruken. Bredvid textstället återfinns i vänstermarginalen nära bindningen små nästintill oläsbara noteringar. Av den förstörade detaljbilden som bilagts faksimilet, går det att uttyda att orden är "Petit" samt "Fetare stil".⁵⁴ Orden är skrivna av Söderberg själv: här liksom i den övriga brödtexten syns nämligen ett för skrivstilen utmärkande särdrag: bokstaven t:s tvärstreck svävar något ovanför grundstrecket (gäller både versaler och gemener). "Petit" (fr. liten) är en vanlig tryckteknisk anvisning till sättaren om att texten skall sättas i liten stil, eller en stil vars gradstorlek är mindre än den löpande brödtextens. Söderberg har med andra ord så långt det är möjligt lagt sig vinn om att efterlikna reklamens grafiska layout.

En genomgång visar att anvisningarna är det enda tillfället i manuskriptet där Söderberg kommenterar romanens grafiska realisering, dess typografi. Frågan är dock hur anvisningen togs emot i praktiken

Manuskriptet till Doktor Glas. Finns på Göteborgs universitetsbibliotek. Nedre bilden är en förstoring av marginalanteckningarna. Foto: Litteraturbanken.

– tillmötesgick man hans önskemål? I både första- och andraupplagan från 1905 finns mycket riktigt pekhänder (s. 94; upplagan är tryckt på samma sats) liksom ord satta i mindre grad eller fet stil. Maniculas återfinns även i 1921-års upplaga av *Doktor Glas* (6:e upplagan, *Samlade skrifter* 5, s. 67) samt i 1943-års (s. 72). Vad gäller den senaste utgåvan, *Samlade skrifter* 7 (Lind & Co, 2014) har emellertid pekhänderna ersatts av enkla vinkelcitattecken. Detta trots att redaktörerna säger sig ha haft 1921-års upplaga som bastext, i vilken tecknet alltså förekommer. Ingen förklaring till modifieringen uppges.⁵⁵

Paul McPharlin som i sin studie utgått från maniculans förekomst i en amerikansk kontext menar att det sker en nedgång i användandet av pekhanden under perioden 1890–1910 (McPharlin använder termen ”fist” – inom citattecken). Anledningen sägs vara de föregående decenniernas överanvändning. Han nyanserar visserligen sitt påstående och tillägger att maniculan kan ha varit där ”all the time”, bara att han inte lagt märke till den.⁵⁶ Vad gäller svenska förhållanden är maniculan svår att missa: det tycks ha gått inflation i bruket. En förklaring kan vara att svensk dagspress stod under större ekonomisk press än den anglosaxiska och därmed tvingades vara mer öppen för reklam. För att ta ett närliggande exempel finns i *Svenska Dagbladet* den 8 oktober 1894, alltså samma dag som vi finner annonsen för Smiles bok, 50 stycken maniculas på tidningens åtta sidor. Samtliga av dem syns i reklamsammanhang, där de används både för dekoration och för att markera något, en prisuppgift eller ett namn. Pekhänderna syns också jämsides andra grafiska arrangemang och ornament: bårder, utsmyckade kanter och pilar. Ofta förekommer de i par (höger och vänster), men uppträder även i ental. En av annonserna i *Svenska Dagbladet* har sammanlagt åtta pekhänder. Några gånger har de dubblerats (två pekhänder staplade på varandra). Inte sällan är de ord eller siffror som betonas på detta sätt. De betonade orden är därtill ofta fetstilade, precis som titeln i annonsen i *Doktor Glas*. Nästan undantagslöst rör det sig om svärtade manshänder med manschett; några av dem är över tre centimeter i diameter. Med tanke på hur omfångsrika storleksmässigt dagstidningarna var vid denna tid måste det visuella intrycket av alla händer varit slående; å andra sidan kan de ha varit just så vanligt förekommande att läsaren inte lade märke till dem, att de så att säga inte såg fingret för alla händer.

Tillkännagives.

Med anledning af affärens totala upphörande
utaförsäljes hela det stora och rikhaltiga samt för Stockholmspubliken så välbekanta lagret,
bestående af:

**Nysilfver, Glas och Porcelain, Lyxartiklar,
Husgerådssaker, Rullgardiner & Bordvaxdukar**
samt hundratals olika artiklar, som ej här kunna uppräknas,
till och betydligt under inköpspris.

**EMIL UDDENBERGS Glas-, Porcelins- & Bosättningsmagasin,
11 Brunkebergstorg 11.**

OBS! Hela bodinventariet, skyltskåp jemte gaskronor och lampor, är till salu.
Butiken att hyra.

Hos

Nachmanson & Ericson

Bortslumpas

Annonser ur Svenska Dagbladet 8 oktober 1894. Foto: Svenska Dagbladet.

☞ Avslutning

Denna artikel undersöker pekhandens förekomst i skönlitterära texter. Tre böcker har fungerat som exempel: Palmblads *Törnrosens Bok* (1840), Strindbergs *Röda rummet* (1879) och Söderbergs *Doktor Glas* (1905). Samtliga böcker daterar sig från en tid då det sker stora förändringar i den grafiska branschen. Den är också nu en modern bokbransch tar form. Som jag har argumenterat för bör författarnas användning av det iögonenfallande typografiska tecknet sättas i relation till denna omvandling av Bokens samhälle.

Författarnas bruk av tecknet har analyserats utifrån ett bokhistoriskt sammanhang samt mot bakgrund av den renässans manuculan

undergått i vår tryckkulturs sena tidsålder. Genom att vidare studera boksidornas gränssnitt och typografi, texternas materialitet kort sagt, har jag kunnat kasta nytt ljus på förbisedda detaljer i några av den svenska litteraturvetenskapens mest beforskade verk.

I medeltida handskrifter och senare i de första tryckta kodexarna fungerade manican som ett slags förtrolig manifestation av en förbindelse mellan språkets efemära värld och läsarens längs med meningarna följande finger eller författarens skrivande hand. Pekhänderna anspelar på en mänsklig närvaro i texten, en förening mellan kropp och text, eller uttryckt på ett annat sätt: mellan materiell verklighet och textvärld. Hos de aktuella författarna fyller pekhanden delvis andra funktioner, dels utgör det ett slags verklighetseffekt, dels ”pekar” de mot mediering och de omgivande materiella villkoren för skrivande och textproduktion.

Om användandet av manican i dagens digitala kultur är en nostalgisk blinkning till trycksvärta och handsatt text, laddar de tre författarna tecknet med andra symbolvärden; för dem representerar manican knappast någon homage till forna tiders tryckpressar, snarare tvärtom: lika kaxigt som normbrytande importerar de den från en annan sociokulturell kommunikationssfär: den allmänna låga dagspressens och reklamens påträngande värld. Palmblad talar till exempel föraktfullt om ”Redactionens stora hand”. Att som de därför införliva tecknet i ett skönlitterärt sammanhang bör betraktas som ett för samtiden radikalt grepp.

Noter

Jag vill varmt och innerligt tacka de båda anonyma granskarna av denna artikel. Era synpunkter har varit till stor hjälp under slutskrivningen. Jag vill också tacka docent Stephen Donovan för givande diskussioner och värdefulla rekommendationer rörande artikelns kärnbudskap. Mitt sista tack går till Cai Andersson på Litteraturbanken.se för hjälp med sökningarna av Litteraturbankens corpus på jakt efter den pekande handen.

*

- 1 Kathleen McNamee, *Sigla and select marginalia in Greek literary papyri*, *Papyrologica Bruxellensia*, 26 (Bruxelles: Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 1992), 8–9. McNamee spårar pilarna till den vid biblioteket i Alexandria verksamme Aristarchus. Hon räknar med hela sju typer av annoteringstecken. Keith Houston presenterar i kapitlet ”The Manicule” i *Shady characters. The*

secret life of punctuation, symbols, & other typographical marks (New York: W.W. Norton & Company, 2013) en översikt om pekhandens antika ursprung, se 296–297; Paul McPharlin, *Roman numerals, typographic leaves and pointing hands. Some notes on their origin, history and contemporary use* (New York: The Typophiles, 1942), 50. För digital åtkomst, se <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.b4200870;view=1up;seq=9> hämtad 2023-10-25. McPharlins studie ger flertalet exempel på olika formgivningar av pekhänder. Se även William H. Sherman, "Towards a History of the Manicule", i *Used books. Marking readers in renaissance England* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009), 28–52.

- 2 För genomgående och empiriskt belagd forskning om pekhanden, se Charles Hasler, "A show of hands", i *Typographica Magazine*, 1953, 4–11. Houston 2013, 164–185; William H. Sherman, "Towards a history of the manicule", i *Owners, annotators and the signs of reading*, red. Robin Meyers, Michael Harris, och Giles Mandelbrote (London: Oak Knoll Press and the British Library, 2005), 19–48 resp. Sherman 2009. För ett svenskt exempel om marginal-anteckningar, se Emil Stenback, "Läsarnas avtryck i böckerna. Exempel på olika typer av marginalia i Roggebiblioteket", i *Böckerna i borgen. Ett halvsekel i Roggebiblioteket*, red. Elin Andersson & Emil Stenback (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2018), 41–65.
- 3 Mark Sandberg skriver om pekhanden hos Hamsun i, "Writing on the Wall. The Language of Advertising in Knut Hamsun's Sult", *Scandinavian Studies* (1999:71), 293–295.
- 4 För forskning om materiell estetik hos Sterne i allmänhet och hans användningen av maniculan i synnerhet, se Helen Williams, "Sterne's manicules. Hands, handwriting and authorial property in *Tristram Shandy*", *Journal for Eighteenth-Century Studies* vol. 36 (2013:2), 209–223. <https://doi.org/10.1111/j.1754-0208.2012.00512.x> samt Helen Williams, "Hands", i *Laurence Sterne and the eighteenth-century book* (Oxford: Oxford University Press, 2021), 13–34. <https://doi.org/10.1017/9781108904162>.
- 5 Författarnas pekhänder har sorterats fram genom en sökning på Litteraturbanken.se, som digitaliserat ca 11 000 svenska skönlitterära titlar från perioden 1780–1945. De aktuella pekhänderna är de enda som återfunnits.

Det kan förstås finnas pekhänder som glidit mellan den finmaskiga ocr-scanning som föregått lanseringen av plattformens e-texter, men sannolikheten att de tre författarnas typografiska tilltag är unika är stor. Märk väl att jag i denna studie inte haft teknisk möjlighet att sortera fram och analysera pekhänder i efterkrigstidens litteratur. Inom en snar framtid kommer dock Litteraturbanken.se att tillgängliggöra digitaliserade svenska romaner fram till 1989. Om pekhänder skulle visa sig återfinnas i materialet skulle en kommande studie av pekhandens fortsatta öden i vår moderna samtidslitteratur kunna kasta ytterligare ljus över relationen mellan grafisk innovativ prosafiktions och den tekniska utvecklingen inom tryckindustrin.

I artikeln refererar jag till sekundärlitteraturen i löpande text. I Söderbergs och Strindbergs fall har jag utgått från förstaupplagan. Samtliga verk finns som e-text på Litteraturbanken.se. Förarbetet till Palmblads *Törnrosens bok*, har inte återfunnits. Göteborgs universitetsbibliotek förvarar originalmanuskriptet till *Doktor Glas*, för ett digitalt faksimil, se: <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/S%C3%B6derbergH/titlar/DoktorGlasMS/sida/81/faksimil>. Kungliga

biblioteket förvarar Strindbergs manuskript till *Röda rummet*. För ett faksimil, se: <https://arken.kb.se/SE-S-HS-Vf196>.

Om inget annat anges är fotografier/reproduktioner av författaren.

- 6 Beträffande forskning om maniculan finns ett antal bokhistoriska och typografiska studier om tecknets förekomst i handskrifter, manuskript, böcker och trycksaker. Dock finns bara en handfull undersökningar av hur författare använder tecknet i konstnärligt, litterärt syfte. Samtliga studier fokuserar endast pekhandens förekomst i ett specifikt verk och det är sällan pekhanden är det primära undersökningsobjektet; undantaget är Helen Williams forskning om Laurence Sternes pekhänder i *Tristram Shandy*. Ingen studie undersöker närmare pekhandens förekomst i litterära manuskript, korrekturavdrag eller andra slags förarbeten till tryckta verk. Enligt Williams förekommer maniculan hos Sterne vid sex tillfällen. För en annan unik studie av skönlitterärt bruk av pekhänder, se Sara Danius, "Texten i texten. Strindberg, staden och skyltarna", i *Strindbergiana*, Saml. 23, red. Margareta Brundin, Stockholm 2008, 11–22. Danius artikel är omtryckt i *Husmoderns död och andra texter* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 2014) under rubriken "Strindberg, staden och skyltarna" (81–92). Om Strindbergs pekhand och andra typografiska arrangemang i *Röda rummet*, se även Alexandra Borg & Nina Ulmaja, *Strindbergs lilla röda. Boken om boken och typerna* (Stockholm: Atlantis, [2019] 2023), 25–27. Litteraturvetaren Gustaf Marcus berör också han pekhanden i *Röda rummet* i sin artikel "Strindberg, copywriter. Reklam, uppmärksamhet och skådespellsambället i August Strindbergs verk", *Sammlaren. Tidskrift för forskning om svensk och annan nordisk litteratur* vol. 140 (2019), 163–191.
- 7 Pekhänder hör till det slags detaljer som Jerome McGann skulle kalla bibliografisk kod: de yttre och inre elementa som omger texten och etablerar fördomar och förståelse som i förlängningen styr hur texten tas emot och tolkas, se Jerome McGann, *Textual Condition* (Princeton: Princeton University Press, 1991), 13–16 resp. *Black Raiders. The Visible Language of Modernism* (Princeton: Princeton University Press, 1993). En studie som samlar en rad uppsatser om textmaterialitet och vikten av att väga in typografin när vi närläser är *Ma(r)king the Text. The Presentation of Meaning on the Literary Page*, red. Joe Bray, Miriam Handley & Anne C. Henry (Aldershot: Ashgate, 2000). För en svensk studie om den typografiska formgivningens betydelse för det litterära uttrycket se Per S. Ridderstad, "Textens ansikte i seklernas spegel. Om litterära texter och typografisk form", *Anförande vid Svenska Vitterhetssamfundets årsmöte den 27 maj 1998*. För digital åtkomst, se <https://litteraturbanken.se/presentationer/specialomraden/TextensAnsikteISeklernasSpegel.html> Hämtad 2024-02-29.
- 8 Sherman 2009, 33. För en introduktion till dagens begreppsförvirring och de olika försök som gjorts för att få en enhetlig terminologi, se Sherman 2009, 33f. Se även Paul Shaw, "Doing things without words. A survey of pictorial type, from printer's fists to walking hot dogs", *Print* vol. 67 (2013:1), 22–23.
- 9 Se https://www.oed.com/dictionary/manicule_n?tab=meaning_and_use#-1357688730 Hämtad 2023-10-25. Den typografiska termen "hand" för tecknet finns däremot, som mancula-posten också hänvisar till, belagt redan 1553.
- 10 Shaw 2013, 22.
- 11 McNamee 1992, 8–9.
- 12 Andra teckenvarianter som påträffats i senare tiders manuskript och som tillskrivits samma funktion är punkter, streck med punkter på ovasidan och/eller

- undersidan, hakar eller pilar, enkla eller dubbla, som fäster i varandra. McNamee 1992, 8n.
- 13 McPharlin, *Roman numerals*, 47–48.
 - 14 Om marginalanteckningar i böcker, se H. J. Jackson, *Marginalia. Readers Writing in Books* (Yale University Press, 2001), 44–80. För en fördjupad diskussion om motiven bakom marginalanteckningar samt (marginal)antecknandet som studieteknik, se Jackson, 81–107. Jackson, som fokuserar perioden 1700–2000 skriver inledningsvis att hon fokuserar på ”notes” – noteringar/anteckningar – inte på ”asterisks, fists , exclamation marks, word by word translation, and similar signs of readers attentions”, 15.
 - 15 Se Jackson *Marginalia*, resp. Ann Blair, ”Reading strategies for coping with information overload ca 1550–1700”, *Journal of the History of Ideas* (2003:19), 11–28. För några svenska exempel, se Emil Stenbacks ”Läsarnas avtryck i böcker” (2018). Artikeln tar upp de pekhänder, närmare bestämt *maniculas*, som finns i manuskript i svenska Roggebibliotekets samlingar. Fingret, noteras det, ”utgör [en fysisk länk] mellan människans sinne och textens mening”, något som ”för övrigt saknas i bokens egen anatomi. I bokbinderi tillskrivs boken *en rygg, hwud och fot*”. Stenback 2018, 56.
 - 16 Anthony Grafton, *The footnote. A curious history* (London: Faber, 1997), 29–31.
 - 17 För några äldre Stockholmsfotografier med reklam och pekande händer, se <https://stockholmskallan.stockholm.se/post/18046> Hämtad 2024-02-26. Foto Kasper Salin, 1900–1912. Hornsgatan 3 och 1 österut, Stockholm En reklamskylt med texten ”Skodon billig” samt en pekande hand syns på fasaden.
 - 18 Jfr McPharlin, *Roman numerals*, 60–62.
 - 19 För att vara en vetenskaplig bok, utgiven på ett akademiskt förlag, har McLuhans bok en ovanligt iögonenfallande grafisk layout. I förstaupplagan är texten satt med Bodoni (ett typsnitt från 1792) och saknar både rubriker och fotnoter. Många av meningarna är utbrutna ur texten och satta i en kursiv och fetstild Bodoni Bold 18 pkt. Boksidorna blir nästintill multimodala så till vida att de utbrutna textpartierna kan liknas vid bilder. Bokens mosaik av argument avspeglas i typografin, ”the medium is the message”. De mest iögonenfallande händerna är de två *maniculas* i medeltida snitt med yviga spetsmanschetter av spets som återfinns tillsammans med andra grafiska ornament på pärmens baksida; en av pekhänderna följer efter namnet ”McLuhan”.
- För exempel på *maniculas* hos diverse pop art-designers, se <https://www.peculiarmanicule.com/manicule-museum/> Hämtad 2024-02-20.
- 20 För en översikt om Unicodes specialtecken, se <https://www.unicode.org/charts/PDF/U2600.pdf> Hämtad 2023-10-25.
 - 21 Jonathan Goldberg, *Shakespeare's Hand* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003); Raymond Tallis, *The Hand. A Philosophical Inquiry Into Human Being* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2003); Andrew Piper, *Book Was There. Reading in Electronic Times* (Chicago: University of Chicago Press, 2012); Raymond Tallis, *Michelangelo's Finger. An Exploration of Everyday Transcendence* (New Haven: Yale University Press, 2010); Angus Trumble, *The Finger. A Handbook* (New York: Farrar, 2010). För några svenska exempel se Göran Lundborgs många böcker: *Handen och hjärnan. Från Lucys tumme till den tankestyrd robot handen* (Stockholm: Carlssons, 2011); *Handen i den digitala världen* (Stockholm: Carlssons, 2019); *Trepunktnoll. Handen, hjärnan, tiden* (Stockholm: Carlssons, 2022). Här kan tilläggas att händer och fingerspetsar all-

- tid haft en nära koppling till böcker och bildning, något som bland annat syns i ord som ”manuskript” och ”manual” liksom i uttryck som ”ge vid handen” och ”fingerfärdighet”.
- 22 Jfr Alexandra Borg, ”En fingervisning om äkthet och tradition”, *Svenska Dagbladet*, Under strecket, 2016-08-14.
 - 23 Om Palmblads biografi och litterära verksamhet, se <https://litteraturbanken.se/författare/PalmbladVF>. Hämtad 2023-10-25.
 - 24 Palmblad hade tidigare varit delägare i tryckeriet, som då gick under namnet Akademiska tryckeriet, men sålt sin andel. Om ägarförhållandena och Akademiska tryckeriets historia, se <http://runeberg.org/svboktrhi/0470.html>. Hämtad 2023-10-25.
 - 25 Verket utkom i tre band, titeln på samlingsverket var *Fria fantasier hvilka, betraktade såsom ett helt, af Herr Hugo Löwenstjerna stundom kallades Törnrosens Bok, stundom En irrande Hind*.
 - 26 Bertil Holmberg, ”Den sansade kritiken och Almqvists synpunkter på sitt konstnärskap”, *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturhistorisk forskning*, vol. 88 (1967), 89.
 - 27 Holmberg, ”Den sansade kritiken”.
 - 28 <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/PalmbladVF/titlar/T%C3%B6rnrosensBokNemligen/sida/-3/faksimil> (Pekhänderna förekommer på sidan 3 respektive 12). Hämtad 2023-10-25.
 - 29 Medeltida handmålade pekhänder var, som såväl Charles Hasler och Keith Houston som William H. Sherman visat, mycket elaborerade. Den grafiska repertoaren var bred: detaljerade, smala kvinnohänder, händer med manschetter och knappar och händer med mycket långa pekfinger. Petrarcas pekhand hade fingrar men saknade tumme. Houston (2013) ger flera exempel på maniculas som tar formen av slingrande ormar, bläckfiskarmar eller penisar som i en avhandling om fortplantning från 1600-talet. Det förekommer också människofigurer vars händer är förstora och som pekar på ett visst parti i en text.
 - 30 Borg & Ulmaja, *Strindbergs lilla röda*.
 - 31 Olle Josephson och Björn Melander, ”Läsare och läsarter”, i *Teoretiska perspektiv på sakprosa*, red. Boel Englund & Per Ledin (Lund: Studentlitteratur, [2003] 2011), 125–160. För en diskussion av gemensamma drag i romanens lässcener, se 125f.
 - 32 August Strindberg, *Röda rummet. August Strindbergs Samlade Verk*, del 6, utg. Carl Reinhold Smedmark, Stockholm 1981, 61–62. Se även Hans Sandberg och Margareta Brundin, *Samlade Verk 6. Röda rummet. Textkritisk kommentar* (2008), där de första upplagorna sorgfälligt förtecknas och kommenteras, <https://litteraturbanken.se/författare/StrindbergA/titlar/StrindbergTK6/sida/109/faksimil> Hämtad 2024-02-28.
 - 33 Strindberg, *Röda rummet*, 61.
 - 34 Ett annat exempel på en författare som hade för vana att rita maniculas i sina manus är Charles Dickens, som använder figuren för att påminna sig själv om att komma ihåg förändringar på verso. Bruket har även här nostalgiska konnotationer, se Jillian Hess, *Charles Dickens's performance notes*, 2023-03-6, för digital åtkomst, se <https://jillianhess.substack.com/p/charles-dickens-performance-notes> Artikeln finns på hemsidan <https://jillianhess.substack.com/> Hämtad 2024-02-29.
 - 35 Om Strindbergs intresse för bokformgivning, se Borg & Ulmaja, *Strindbergs lilla röda*. Se även Magdalena Gram, ”Strindberg och bokens gestaltning”, *Biblis*, vol.

- 56 (2014), 2–45. Om Söderbergs intresse, se Göran Hägg, *Den svenska litteraturhistorien*, Stockholm 1996, 374. Det är till exempel Söderberg som står bakom Wahlström & Widstrands förlagslogga med ett äpple och årtalet 1884.
- 36 *Stilprof från Central-tryckeriet i Stockholm* (Stockholm: Centraltryckeriet, 1878). Stilprovet finns bevarat på Kungliga biblioteket.
- 37 Den manican som använts för *Röda rummet* återfinns på en onummerad plansch i stilprovet.
- 38 För uppgift om tillverkningen av trätyper, ”woodblocks”, se McPharlin, *Roman numerals*, 60.
- 39 Marcus, ”Strindberg, copywriter”, 163.
- 40 Marcus, ”Strindberg, copywriter”, 167.
- 41 Marcus, ”Strindberg, copywriter”, 169.
- 42 Marcus, ”Strindberg, copywriter”, 170.
- 43 Danius, ”Strindberg, staden och skyltarna”. Om ”grafisk detalj” och konstnärligt uttryck, 81. För uttrycket ”ett läsbart objekt”, 85. Danius skriver: ”Nu övergår beskrivningen i reproduktion, för Strindbergs berättare lyfter in själva fasadtexten i romanen. Berättaren citerar de språkliga artefakter som breder ut sig över byggnaden och som Falk studerar med viss häpnad [...] boksidan förvandlar sig till en husvägg, som i sin tur förvandlar sig till ett poem för ögat.” (90).
- 44 Vad beträffar *Röda rummets* typografiska layout tycks den ha gått samma öde till mötes som senare *Doktor Glas*. Fram till och med 1990-talet förekommer manicas i nästintill samtliga utgåvor, översättningarna inräknade. I de billiga pocketböckerna och e-böckerna (den digitaliserade Nationalutgåvan samt Bonnierförlagens e-boksutgåva undantagen) har pekhänderna ersatts av en asterisk eller vinkelcitattecken.
- 45 I Hans Lindströms förteckning över de titlar som under olika perioder förekom i Strindbergs bibliotek samt de lån från olika bibliotek Strindberg skall ha gjort under sin studietid finns ingen uppgift om Laurence Sterne. Se Hans Lindström, *Strindberg och böckerna. Boklån och läsning: förteckningar och kommentarer* (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1990).
- 46 David Scott, ”Signs in the text. The role of epigraphs, footnotes and typography in clarifying the narrator-character relationship in Stendhal’s *Le rouge et le noir*.”, i *Ma(r)king the text*, 26–34. Se även James T. Day, ”The hero as reader in Stendhal”, *The French Review*, 1981, vol. 54 (1981:3), 412–419.
- 47 Se Lindström, *Strindberg och böckerna*.
- 48 Scott ”Signs in the text”. Om Julien Sorel som ”läsare”, se Day, ”The hero as reader in Stendhal”.
- 49 Bure Holmbäck, ”Tillkomst”, i Hjalmar Söderberg, *Samlade skrifter 7* (Stockholm: Lind & Co, 2014), 237. Beräkningen inkluderar både tal- och e-böcker.
- 50 Holmbäck, ”Tillkomst”, 161.
- 51 Jfr James T. Days kommentar om att alla Stendhals romanhjältar är läsare.
- 52 <https://tidningar.kb.se/>; I *Svenska Dagbladets* arkiv återfinns än fler annonser om Smiles bok, än vad som går att finna på KBs sökmotor. För annonsen från 8 oktober 1884, se: <https://www.svd.se/arkiv/1894-10-08/5/SVD>
- 53 Söderbergs handskrivna manuskript förvaras på Göteborgs universitetsbibliotek. För digital åtkomst, se <https://litteraturbanken.se/författare/SöderbergH/titlar/DoktorGlasMS/sida/1/faksimil> Pekhanden förekommer på sidan 80 i manuskriptet.

- 54 Förstoringarna av hänvisningen till sättaren återfinns i slutet av faksimilet på Litteraturbanken. Se, <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/S%C3%B6derbergH/titlar/DoktorGlasMS/sida/XXXVI/faksimil> Hämtad 2024-02-29.
- 55 För en initierad diskussion om hur en författares ursprungliga typografiska intention i ett specifikt verk sällan tillvaratas vid en förnyad publicering av texten, se Ridderstad ”Textens ansikte i seklernas spegel”.
- 56 McPharlin, Roman numerals, 60–61.